

Liturgische bewegingen in twintigste-eeuws luthers D

In het vorige nummer van Muziek & Liturgie verkenden we de liturgische ontwikkelingen in de 'Evangelische Kirchen'¹ in Duitsland gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw. Die worden wel bestempeld als de 'tweede liturgische beweging', volgend op de eerste beweging van restauratie in de negentiende eeuw. De tweede liturgische beweging kende verschillende motieven (restauratieve, maar ook oecumenische, mystieke en esthetische) en balde, tegelijk met de kerkmuziekbeweging, samen in de 'Kirchenkampf' van de roerige jaren veertig: de laatste jaren van de Tweede Wereldoorlog en de jaren direct daarna.

Op dat punt gaat dit artikel verder, en overzien we de 'derde liturgische beweging', ook wel de 'Agendenreform' genoemd, en die op haar beurt ook weer uit drie fases bestaat. Aan het eind volgen enkele evaluerende opmerkingen en wordt een kleine vergelijking met de Nederlandse situatie gemaakt. Een volgend artikel gaat over het 'Neues Geistliches Lied', waarvan de ontwikkeling parallel loopt aan de hieronder beschrevene en zal uitmonden in een overzicht van het twintigste-eeuwse Duitse kerklied zoals we het tegenkomen in ons huidige Liedboek (2013).

Eerste fase: de 'Kirchenkampf' na WO II

Als in en na de Tweede Wereldoorlog de strijd woedt tussen de *Bekennende Kirche* en de *Deutsche Christen* – de *Kirchenkampf* tussen wie wel en niet het nationaalsocialisme waren toegedaan – is ook de liturgie als *identity-marker* onderdeel van die strijd, al lopen de scheidlijnen minder scherp dan lange tijd om soms opportunistische redenen werd voorgesteld. Dat de strijd uitviel in het voordeel van het door de theologie van Karl Barth en Dietrich Bonhoeffer beïnvloedde objectivisme, betekende dat voor de voorstanders van een 'objectieve' liturgie (en kerkmuziek) een belangrijke naoorlogse taak was weggelegd, namelijk een gezicht te geven aan een kerk die zich als '*gesellschaftliche Ordnungsmacht*' opnieuw wenste uit te vinden. Die kerk zou te midden van de verbijstering en ontredding na de val van het Derde Rijk de ontwortelde mensen houvast en geborgenheid moeten bieden, en die was te vinden in de 'reine objectiviteit van de liturgie'.² Het nieuwe klimaat was anti-individualistisch en anti-subjectivistisch, tegelijkertijd verlangde men naar nieuwe autoriteit en binding, naar mystiek, het irrationele in de religie en een eenheid tussen het geestelijke en het lichamelijke. De kerk wilde een *gegenkulturelles Paradigma* bieden:

ze is in de cultuur maar toch radicaal anders, een facet van kerkzijn dat in de oorlogsjaren jammerlijk was vergeten.

Om die vernieuwde kerk een gezicht te geven, moest de liturgie worden hervormd naar de beste inzichten die op dat moment vanuit de verschillende liturgische bewegingen waren opgekomen. Al tijdens de oorlog ging men aan de slag. Juist omdat het de kerk in die periode aan officieel leiderschap ontbrak, ontstond de mogelijkheid voor de liturgisten van de verschillende *Landeskirchen*, aangevuld met leden van de (Berneuchener) *Evangelische Michaelbruderschaft*, om zelf om de tafel te gaan zitten en te komen tot een nieuwe, algemene *Agende* (het Duitse begrip voor een bindend te volgen dienstboek). Het was de eminente predikant, musicus en latere Abt van Amelungsborn Christhard Mahrenholz die in 1941 de *Lutherische Liturgische Konferenz* (hierna: LLK) oprichtte. Na de oorlog zou die worden uitgebreid als landelijke 'paraplu' van liturgische conferenties van de verschillende landskerken (VELKD + EKV) en mensen op persoonlijke titel, veelal liturgiewetenschappers. Reeds in 1946 kwam de LLK met een proeve voor een ordinarium dat aan de verschillende gremia in de lidkerken ter beproeving werd aangeboden. Deze eerste fase van het *Agendenwerk* werd gekenmerkt door 'restauratie' (men keerde terug naar de bronnen) en 'perfectionering'.

Agende van 1955 (VELKD)

Als eerste eindproduct verscheen in 1955 *Agende I* van de VELKD, dat rechtstreeks voortbouwde op het prototype uit 1946, dat onder andere was ontworpen door de Berneuchener Wilhelm Stahlin en Karl-Bernhard Ritter. We zien in deze *Agende* allereerst de klassieke lutherse ordening zoals die ook al door Löhe (1848) was gepubliceerd, voorzien van een reeks vaste gebeden en introïtusteksten. Het tafelgebed

Duitsland (deel 2)

bestond in deze dienstorde uit de nu nog steeds bekende vijf onderdelen: prelatie met openingsdialoog en sanctus; facultatieve epiclese; instellingswoorden; facultatieve anamnese met eschatologische spits en doxologie. Voor de midden-Duitse en noord-Duitse kerken was er een *Sonderform* opgenomen, waarbij 'Onze Vader' en instellingswoorden zijn omgedraaid.

Naast deze 'eerste vorm' was er ook nog een tweede vorm opgenomen, namelijk die van de *oberdeutsche* of *Württembergische Predigtgottesdienst*, die al sinds de zestiende eeuw in gebruik was. Die vorm, die sterk lijkt op de gereformeerde preekdienst, was voor de plaatselijke kerken van de VELKD die deze traditie wensten voort te zetten eveneens toegeestaan, maar niet in het geval van diensten waarin het avondmaal werd gevierd.

Agende 1959 (EKU)

De *Evangelische Kirche der Union*, althans de meer lutherse kerken daarvan, volgde met een spoedig antwoord op *Agende I*. In 1959 verscheen ook voor deze kerkenoepel een soortgelijke *Agende* op basis van het zelfde ordinarium uit 1946. Verschil was hier de volgorde: omdat onder de kerken van de EKU (de erfopvolgers van de *Altpreuschische Union*) de preekdienst een veel bekender en dieper geworteld verschijnsel is, was de tweede vorm van *Agende I* hier de eerste, en de eerste de tweede. De tweede vorm kende bovendien nog een uitgebreidere variant van de intrede, waarbij aan het Kyrie en Gloria een schuldbelijdenis en genadeverklaring was verbonden. In beide vormen werd ook de biecht ter aanbeveling opgenomen als voorbereiding voor de viering van het avondmaal.

De liturgiewetenschapper Frieder Schulz constateert in zijn overzichtsartikel *Die Agendenreform in den evangelischen Kirchen*³ dat deze eerste fase van de *Agendenreform* zich kenmerkt door een kerkelijk leven waarin bijbel en geloof nog in het centrum van het alledaagse leven staan. De *Agenden* zijn het resultaat van de min of meer 'toevallige' omstandigheid van een aantal ter zake zeer kundige wetenschappers die elkaar vonden en in hun werk het 'erfgoed van de vaders' konden verbinden met dat van hun 'oecumenische broeders

en zusters'. Hun snelle en grondige werk beantwoordde aan de acute vraag naar geborgenheid, herkenbaarheid en leiderschap in de verwarrende jaren na WO II.

Tweede fase: de jaren zestig

De *Agenden* zijn nog maar nét gepubliceerd of er start een nieuwe fase in kerk en samenleving, die een nieuwe liturgische beweging met een zeer grote en veelvormige creativiteit inluit. In plaats van een hang naar rust en geborgenheid

Voor kerken en gemeenten die op een vernieuwende wijze liturgie willen vieren.

- **LIEDBUNDEL**
- 1152 pagina's 746 liederen
- Prijs: € 28,99
- te bestellen: www.boekenwereld.com
- **BEGELEIDINGSBUNDEL**
- 2 delen piano/orgel
- 1344 pagina's
- Prijs € 99,-- excl verzending
- te bestellen: info@verbeekfonds.nl of info@docete.nl

Achtergrond

komt politieke bewustwording en actiebereidheid op. Daarnaast stellen een verdergaande democratisering en secularisatie andere eisen aan taal en toon van de liturgie. De van hogerhand opgelegde *Agenden* 'passen niet meer'. Enerzijds leidt dit tot het ontstaan van een permanent aanpassingsproces van de bestaande *Agenden*, anderzijds zullen nieuw opkomende initiatieven en oecumenische contacten leiden tot een compleet nieuwe benadering van het begrip *Agende* op zichzelf.

In 1965 komt de VELKD tot enkele *Grundsätze für die Weiterarbeit an der Agende*. Ze stelt dat de *Agenden* steeds moeten worden bijgewerkt om te voorkomen dat ze plotseling verouderd blijken en nieuwe noodzakelijk zijn. Men werkt allereerst aan de taal:

tussen 1971 en 1976 verschijnen stapsgewijs gereviseerde gebedsteksten, die worden gebundeld in 1979. Daarnaast wordt in 1972 besloten om het leesrooster te hervormen. Er moesten meer lezingen worden aangeboden, waaronder allereerst een reeks oudtestamentische lezingen (tot dan toe werd er slechts voorgelezen uit epistel en evangelie). Daarnaast werd de reeks epistellezingen aangepast, met 'verstaanbaarheid' en 'consonantie met het evangelie van de dag' als criteria. Ook werden enkele evangelielezingen vervangen en kwam er een nieuwe en uitgebreide reeks 'preekteksten' (teksten waar, naast de voorgeschreven lezingen, op een bepaalde zondag over kan worden gepreikt). Deze *Neuordnung* werd van kracht op de eerste zondag van advent in 1978. Opvallend is hierbij dat de tegelijkertijd spelende ontwikkeling in de Rooms-Katholieke Kerk, waarbij het gehele eenjarige rooster werd vervangen door een driejarig rooster 'om rijker te kunnen putten uit de schatkamers van het Woord' –in tegenstelling tot veel andere kerken wereldwijd– niet door de Duitse Lutheranen werd opgepakt. De reden hiervoor is pastoraal van aard geweest. Men achtte het, door het eenjarig rooster kennelijk beter gewaarborgde, *Kirchenjahr-Bewusstsein* belangrijker voor het geestelijk leven dan aansluiting bij de wereldkerk.⁴

Gottesdienste in neuer Gestalt

Naast dit aanpassingswerk komt er ruimte én oog voor nieuwe, plaatselijke vormen. Her en der, beginnend in de steden van West- en Zuid-Duitsland, ontstaan allerlei nieuwe ex-

Theoloog Dorothee Sölle spreekt tijdens het *Politisches Nachtgebet* in de Anthoniterkirche in Keulen (1969). Foto: Oswald Kettenberger

perimenten onder de noemer *Gottesdienste in neuer Gestalt*. Deze *agendenfreier Gottesdienstgestaltungen* werden voorbereid door teams en bestonden uit veelal nieuwe teksten en liederen. De experimenten werden uitvoerig gedocumenteerd en in brochurevorm verspreid door het hele land. Belangrijke motor voor deze experimenteerdrijf bleken daarbij ook de *Kirchentage* die vanaf 1963 werden gehouden en waar ideeën uit het hele land werden uitgewisseld. Doel was te komen tot een vierende uitdrukking van meer 'menschelijkheid', ruimte te geven aan fantasie en creativiteit, en te komen tot een liturgie die betrokken is op de maatschappelijke noden van de tijd. Zo ontstonden allereerst jeugd- en familiediensten, en vervolgens kwamen de *Aktion Gottesdienste* op, evenals het *Politisches Nachtgebet* (zie foto boven). In de jaren zeventig deden de *Festlich-Kreativen* hun opgang, geïnspireerd door het beroemde pleidooi van Harvey Cox in diens *Narrenfest* (1969), waarin hij pleit voor fantasie en spel als waarborgen voor humaniteit en geloof. Hieruit ontstonden initiatieven als de *Liturgische Nacht* (1974), *Mut zum Fest* en *Meditationsgottesdienste*.

In alle experimenten en gezochte vrijheid komt langzamerhand ook weer een structuur in zicht. Schulz benoemt achtereenvolgens:

- *Sammlung* (bijeekomen): het inleiden in een thema, liederen, informatie, beelden, 'songs';
- *Botschaft* (boodschap): communicatie onder het evangelie, lied, spel, gesprek, pantomime, preek;

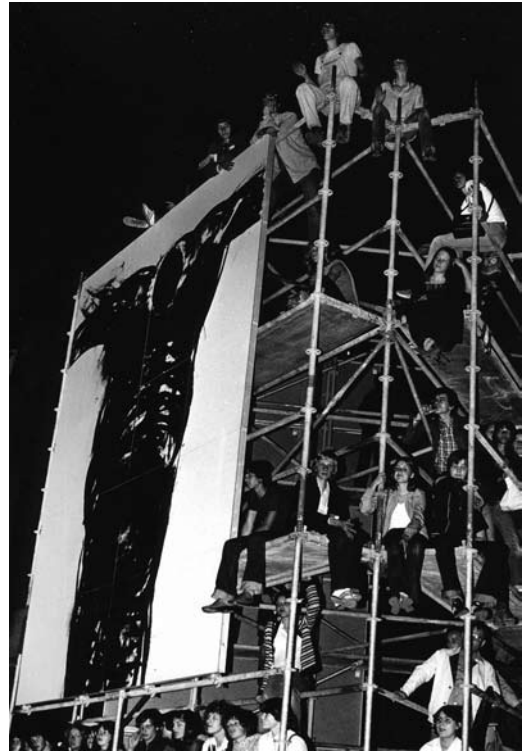
Feierabendmahl op Witte Donderdag 2018 in de Evang. Kirchengemeinde Einhausen.

- *Sendung* (zending): consequenties van het thema, afspraken, opdrachten, gebed, 'onze vader' en zegen.

Tot slot komt in de jaren zeventig ook het *Feierabendmahl* op, een nieuwe avondmaalsbeweging die oecumenische impulsen opneemt en zo opnieuw toegang vindt tot de liturgische overlevering (zie foto boven). Startpunt is het *Feierabendmahl* dat gehouden wordt op de *Nürnberger Kirchentag* van 1979. De viering, die een hele avond in beslag neemt, volgt de structuur van het oecumenisch ordinarium, maar is uitgebreid met ontmoeting, onderlinge uitwisseling, gesprek, creatieve verwerkingsvorming, en mondt uit in een 'echte' maaltijd, waarbij het gemeentelieven verder gestalte krijgt in gesprek, politieke en maatschappelijke actie, alsook in pure gezelligheid, muziek en spel (zie foto rechts). Het zijn met name de openheid naar de rooms-katholieke traditie en de oecumenische ontmoetingen in Taizé die aanleiding geven tot deze nieuwe avondmaalsspiritualiteit, er groeit een besef van inhoudelijke verbinding tussen eucharistie en politiek en de maaltijd in kerk, huis en vereniging, die ook weer zijn invloed heeft op de vormgeving van de 'officiële' liturgie. Parallel aan deze ontwikkelingen is er uiteraard ook nog de liturgievernieuwing in de Rooms-Katholieke Kerk onder invloed van het Tweede Vaticaans Concilie, met zijn nadruk op de liturgie als 'gemeenschapsviering', waarbij vooral de aandacht gericht werd op de verschillende rollen, de ruimtelijkheid en de 'doorzichtigheid' van de liturgie. Contacten binnen de Wereldraad van Kerken lijkt voor de Duitse ontwikkeling van minder belang. De 'Lima-liturgie' vindt er bijvoorbeeld maar nauwelijks gehoor, op enkele 'daarvoor geschikte' gemeentes na.^{5,6}

Derde fase: kerkdienst als structuur

Onder invloed van alle nieuwe creativiteit wordt waarheid wat de LLK al vreesde: het begrip *Agende* zelf raakt achterhaald. Een normerende liturgie voor alle plaatselijke kerken lijkt niet langer houdbaar. En dus komt zij reeds in 1974 met een *Strukturpapier*, waarin ze de maatschappelijke kritiek op de liturgie serieus wil nemen en tegelijkertijd de verworvenheden uit de eerdere bewegingen wil bewaren. Het denken verschuift van een voorgeschreven, vast te volgen liturgie naar het denken over de eredienst als structuur (vandaar de naam *Strukturpapier*). Die structuur is wat de LLK betreft principieel vijfdelig: voorbereiding, aanroepingen, schrift, maaltijd, zending. Allereerst stelt zij voor dat plaatselijke kerken kunnen overwegen om binnen die structuur varianten aan te brengen, bijvoorbeeld door meer stilte in te voegen, een van de onderdelen in de 'aanroepingen' (psalm of kyrie of gloria) weg te laten, het avondmaal te vieren in de *oberdeutsche* vorm, de voorbede te verplaatsen naar ná het avondmaal, actiegerichte afkondigingen te doen vóór de zegen, etc.

Liturgische Nacht in Nürnberg (datum en fotograaf onbekend)

Erneuerte Agende

In 1980 blijkt echter dat het nodig is om tot een volledige *Erneuerte Agende* te komen, die bovendien een gezamenlijk project zal zijn van de VELKD en EKU. Die beide kerken richten daartoe een *Kontaktgruppe* op. De LLK neemt daar niet langer de leiding van op zich, maar maakt er wel deel van uit. Uitgangspunten voor het werk zijn:

- De structuren moeten herhaalbaar en herkenbaar zijn;
- Er moeten drie grondvormen komen:
 1. een ordinarium volgens het *mis-type*,
 2. een ordinarium volgens het *oberdeutsche type*,
 3. een structuurschema voor *Gottesdienst in offener Form*;
- alle kerken van VELKD en EKU/EKD moeten zich erin kunnen herkennen.

Het werk van de *Kontaktgruppe* leidt in 1988 tot een *Vorentwurf* dat de bovengenoemde ordes biedt, vergezeld van alle benodigde lezingen en gebedsteksten. Kenmerkend zijn o.a. het uitgangspunt dat de eredienst een zaak van de gemeente als geheel is waarbij ieders gaven en krachten worden ingezet, dat de eredienst betrekking moet hebben op de concrete tijd en plaats waarin zij wordt gevierd en tegelijkertijd is ingebed in de brede en oude traditie. De beide (gereformeerde en lutherse) tradities zijn complementair, uit beide kan worden uitgeput, het avondmaal is een essentieel onderdeel van de eredienst, de tekst van de gebeden komt voort uit bijbel en liturgische traditie en: het *Vorentwurf* is een oefenboek: liturgie moet steeds weer geleerd en ingeoeft worden, voor zowel vaste als open vormen zijn daartoe handreikingen ingevoegd.⁷

Kritiek

Zoals te doen gebruikelijk, wordt het *Vorentwurf* met dankbaarheid ontvangen maar ontstaat er ook veel kritiek: gebedsteksten worden als onbevredigend ervaren, de aanwijzingen voor *Gottesdienste in offener Form* moeten uitgebreider, feministische groepen eisen een meer inclusieve taal, nieuwe godsbeelden moeten beter terugkomen en de inzichten van 'Kerk & Israël'-organisaties moeten tot een andere omgang met het oude testament leiden. Om tot een definitief *Gottesdienstbuch* te komen (de term *Agende* wordt niet meer gebruikt), komt men tot het volgende werkplan⁸:

- uitbreiding en betere verantwoording van de deelname van de gemeente in de eredienst;
- meer uitvoeringsvarianten binnen het kader van de vaste grondstructuur;
- traditionele en nieuwe teksten in een kritisch 'naast elkaar';

- ruimere opname van elementen uit de oecumene;
- geen uitsluitende taal en openheid voor niet-patriarchale godsbeelden;
- insluiten van het lijflijke en de zintuigen aansprekende geloofsuitingen;
- meer uitdrukking geven aan de verbondenheid met Israël als het eerstgeroepen Godsvolk.

Evangelisches Gottesdienstbuch (1999)

Het resultaat van het werk wordt uiteindelijk aangenomen als het *Evangelisches Gottesdienstbuch* voor heel de VELKD en –thans– EKD in 1999/2000. Het biedt wederom de bekende twee grondvormen (het 'mis-type' als eerste vorm, de *oberdeutsche* als tweede vorm), met een uitgebreid scala aan, toch verrassend overzichtelijk weergegeven, varianten. Bijzonder daarbij te zien is dat de eerste vorm, conform de rijke traditie die terug te voeren is op Luther zelf, geheel met notenschrift is afgedrukt: deze liturgie is bijna geheel te zingen! Daarnaast is er dan het deel *Gottesdienstgestaltungen in offener Form* waarin modellen zijn opgenomen voor 'kerkdiensten voor jong en oud', het *Feierabendmahl*, en kerkdiensten 'met rijkere vormen van interactie'. Het geheel wordt gecombineerd met de lezingen en gebeden voor alle zondagen, verschillende heiligendagen en een groot aantal 'casualia', met daaraan toegevoegd een grote hoeveelheid alternatieve teksten voor de vaste onderdelen.

Karl-Heinz Bieritz omschrijft in zijn laatste grote werk *Liturgik* (2004) het *Evangelisches Gottesdienstbuch* als antwoord

op de vragen van deze tijd: een 'handreiking', in plaats van een *Agende*, die recht doet aan maatschappelijke ontwikkelingen en tegelijkertijd haar grond zoekt in de traditie van de *Evangelische Kirche*. Oud en nieuw staan er náást elkaar en zijn van gelijke waarde. En, terugblikkend op de idealen van de bewegingen uit de eerste helft van de twintigste eeuw is het bijzonder te zien hoe drie aandachtsvelden blijvend zijn verankerd: de rehabilitatie van de avondmaalsviering als essentieel deel van de eredienst, het verlangen om 'met heel de mens' te vieren en de betrokkenheid op de oecumene.⁹ Daarnaast ziet hij de mogelijkheid om ter plaatse af te wijken binnen een gezamenlijke grondvorm als typisch voor en passend binnen de Lutherse traditie: al in de vroeg-reformatorische tijd hadden verschillende steden immers steeds hun eigen *Agenden*, die steeds naar noodzaak en bevinding werden aangepast.

Internationaal

Twee persoonlijke noten nog tot besluit. Het *Evangelisches Gottesdienstbuch* staat uiteraard niet op zichzelf. Het is duidelijk een typisch 'Duits' product, dat beantwoordt aan de pluriforme *Evangelische Kirche*, met haar op verschillende wijze lutherse en gereformeerde lidkerken. Maar de maatschappelijke ontwikkelingen waar het blijk van geeft en een leidraad bij wil zijn hebben zich uiteraard in de hele westerse wereld voorgedaan. Verschillende internationale dienstboeken zijn vanuit een verschillende achtergrond weerslag van die ontwikkeling. Het Anglicaanse *Common Worship* uit 2000, opvolger van het *Alternative Service Book* van 1980, is zo'n hedendaags antwoord vanuit Engeland, waarmee de traditionele liturgie van het *Book of Common Prayer* aanzienlijk is verbreed en gemoderniseerd. In de lutherse Kerk van Noord-Amerika ontstond in 2006 *Evangelical Worship* als antwoord op het ook al toonaangevende *Lutheran Book of Worship* van 1978, dat echter nog enigszins restauratief-

luthers van karakter was.

Het Nederlandse *Dienstboek* van de PKN uit 1998 kent opmerkelijke overeenkomsten met het *Evangelisches Gottesdienstbuch*, bijvoorbeeld waar het de twee vormen van eredienstordening betreft: de oecumenisch-protestantse en de klassiek-gereformeerde orde. Verschil is uiteraard dat de oecumenisch-protestantse traditie in Nederland relatief 'nieuw' is en waarschijnlijk om die reden meer 'richtingwijzend' van aard. Het *Lutherse Dienstboek* van 1955, dat ontegenzeggelijk tegen de achtergronden van de eerste Duitse liturgie- en kerkmuziekbeweging ontstond, is er in herziene versie in opgenomen, maar de verworvenheden van de laatste Duitse ontwikkelingen zien we er minder in terug. Weliswaar is er aan de kant van taal- en tekstvarianten veel moois gedaan, er is ook een kans blijven liggen om gehoor te geven aan de in Nederland evenzeer levende roep om meer vrijere invullingen van eredienst. Zouden die in ons *Dienstboek* zijn meegenomen, was wellicht het draagvlak en de waardering voor een 'traditionele bedding' groter geweest dan thans soms het geval lijkt.

Liturgie en lied

Een laatste opvallend punt is dat met het verschijnen van de Duitse dienstboeken (in 1955 en in 1999) ook steeds het verschijnen van een nieuw liedboek gepaard ging. In 1950 verscheen het *Evangelisches Kirchen Gesangbuch*, dat als vrucht van de kerkmuziekbeweging vanaf dat jaar tot aan 1959 in de verschillende *Landeskirchen* werd ingevoerd, het *Agendenwerk* nét vooruit. Het huidige *Evangelisches Gesangbuch* volgde vanaf 1993 de verschijning van het *Evangelisches Gottesdienstbuch* op de voet. Lied en liturgie blijken alleen al hieruit onlosmakelijk met elkaar verbonden, beiden zijn zowel bron als uitdrukkingsvormen van geloof. Over hoe het kerklied de in deze artikelen geschetste ontwikkelingen volgde en voedde gaat het artikel in het volgende nummer. •

¹Het begrip 'evangelisch' hier opgevat in de Duitse zin: de kerken die de lutherse reformatie zijn toegedaan. Concreet gaat het in dit tijdvak dan om de *Vereinigte Evangelisch Luthere Kirche* (VELKD) in Duitsland, het samenwerkingsverband van Luthers (gebleven) *Landeskirchen*, en de *Evangelische Kirche der Union* (EKU), thans EKD (*Evangelische Kirche Deutschland*), de van oorsprong geünieerde *Landeskirchen*. Daarnaast kent Duitsland (in het oosten) nog de *Selbständig Evangelisch Luthere Kirche* (die uit het negentiende-eeuwse confessionalisme voortkomt) en de *Evangelisch-reformierte Kirche* (die weliswaar deel uitmaakt van de EKD maar niet tot het lutheranisme wordt gerekend).

²Bieritz: *Liturgik* (2004), p. 546

³Frieder Schulz: 'Die Agendenreform in den evangelischen Kirchen', in: *Liturgiereformen - Historische Studien zu einem bleibenden Gründung des christlichen Gottesdienstes - Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen*, Band 88/II (2002), p. 1017-1050

⁴Schulz: *Die Agendenreform*, p. 130

⁵Frieder Schulz, 'Die Rezeption der Lima-Liturgie', in: *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie* (1987/88), Vol. 31, p. 1-37

⁶De *Evangelische Michaels Bruderschaft* komt in 1961 wel met *Die Eucharistische Feier*, een dienstorde waarvan de grondvorm nauw aansluit op die van de huidige *Novus Ordo* van de Rooms-Katholieke Kerk, in 2009 geheel herzien en uitgegeven als *Die Feier der Evangelische Messe*.

⁷Schulz: *Die Agendenreform*, p. 1042

⁸Ibid., p. 1044

⁹Bieritz, p. 552-554